

ADIL YAKUBOĞLU'NUN TARİHİ ROMANI: ULUĞBEY'İN HAZINESİ

Dr. Orhan SÖYLEMEZ

Adil Yakuboğlu'nun *Uluğbey'in Hazinesi* isimli romanı iki ana bölümden oluşuyor.¹ Romanda Timur'un torunlarından Uluğbey'in (1394-1449) saltanatının son yıllarında meydana gelen olaylar söz konusu. Birinci bölümde Uluğbey'in dünyaca meşhur rasathanesindeki olaylar, ikinci bölümde de Uluğbey'in öldürülmesinden sonra Semerkand'a hâkim olan karışıklık ve Uluğbey'in katline karışan insanların başından geçenler anlatılmaktadır. Her iki bölümde de olaylar zincirinin odak noktası Uluğbey'in Semerkant'taki rasathanesi ve bu rasathanenin kütüphanesine dünyanın dört bir yanından toplanan ilmi ve edebî kitap ve risalelerdir. Bunlar Uluğbey'in gerçek hazinesidir. O devirde, ilim ve âlimlere düşman olan din adamlarının asıl gayesi, Uluğbey'in dedesi Şahrüh Mirza'nın vefatıyla kaybettikleri güce ve dolayısıyla da Emir Timur'un çok zengin kıymetli taşlardan vücuda gelmiş hazinesine sahip olmaktır.

Birinci bölümdeki hadiseler şöyle özetlenebilir: Hakan-ı Said adıyla bilinen Şahrüh Mirza öldükten sonra Maverâünnehir ve Horasan'da kötü hadiseler olmaktadır. Timur'un oğulları taht ve saltanat uğruna kıyasıya bir kavgaya tutuşur, ellerinden kılıcı eksik etmez. Sonunda Mirza Uluğbey, doğudan batıya uzanan geniş topraklar üzerinde yeniden asayişî sağlar. Fakat tahtın varisi şehzade Abdullatif, öz babasına karşı isyan eder. Hatta asker toplayarak Ceyhun nehrini geçmeye kalkışsa da başkentte çıkan karışıklıklar onu tekrar Semerkand'a dönmeye mecbur eder. (s. 10)

Uluğbey iktidarı ele geçirdikten sonra başına büyük felaketler gelir. Bunu sezen öğrencisi ve en yakın dostu Ali Kuşçu bunu anlayamaz. Ona göre Uluğbey "hükümdarlık denilen bu sahte şan ve şöhretten vazgeçip, bütün bilgisini, ileri görüşlülüğünü ve kabiliyetlerini ilim ve teknoloji için, insanlığa ışık saçmak amacıyla" (s. 15) kullanılmalıdır. Bu cümleler aslında romanın sonunu da gösterir; nitekim babası Uluğbey'i taht ve tac için öldüren şehzade Abdullatif de aynı akabeti paylaşır. Kendisine karşı isyana teşvik edilen şehzade Abdullatif'in Ceyhun'u geçip

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

¹ İstanbul: Art Yayınları, 1993, 366 s. Sayfa numaraları bu baskıya aittir.

Keş'e doğru yaklaştığını haber alan Uluğbey, adeta kendi sonunu görmüş gibi Ali Kuşçu'yu çağırarak kendisi için endişe etmediğini, korkmadığını fakat kurduğu kütüphanenin, yaptırdığı rasathanenin başına kötü şeylerin gelmesinden korktuğunu söyler. Çok kıymet verdiği bu 'hazineyi' Ali Kuşçu'ya emanet eder:

"Seni buraya çağdırmaktan maksadım şudur ki, kırk yıllık saltanatım boyunca topladığım eserler, yaptırdığım rasathane, kurduğum kütüphane ve henüz yazını bitirmemiş kitaplar.. Hepsi senin kontrolünde. Hülâsa bu hazineyi cahiller ordusundan, mutaassıplardan korumak yalnız senin bileceğin bir şey..." (s. 22)

Uluğbey'e göre bu taht kavgalarının başlamasına sebep olan kişi, annesi Gevherşad Begüm'dür. Dedesi Timur öldükten sonra tahta geçen babası zamanında ipleri annesi eline almış ve fitne fütür ile torunları arasında rekabete sebep olmuştur. (s. 31) Geçmiş bu şekilde değerlendiren Uluğbey aslında iktidarı şehzade Abdullatif'e bırakmaya hazırdır, fakat oğlunun kendisini ilim ve irfanla uğraşma konusunda rahat bırakmayacağını bilmektedir. Çünkü oğlunun gölgesinde kaldığı şeyh Hâmûş ve diğer din adamları ilim ile uğraşanları "din düşmanı" ilan etmişlerdir.

Uluğbey için "şu çirkin dünyadan tamamen ayrı pırl pırl bir dünyaya açılan pencere" olan ve Cami-ul Ulum denilen kıymetli kütüphanesi dedesinden kalan diğer hazineden daha değerlidir ve Ali Kuşçu'dan kitapları gelecek nesiller için muhafaza etmesini ister. Romanın ana konusu durumuna gelen bu hassasiyet yazarın geçmiş hakkındaki görüşünü de açıkça ortaya koymaktadır. Bu da, 1920'li yıllarda yazılmış olan ve Orta Asya'nın geçmişini geri kalmışlıkla suçlayan Sadriddin Ayni ve Abdullah Kadiri gibi yazarların görüşlerine tam ters bir düşüncedir. Yazar Yakubov, okuyucuların ve toplumun geçmişi kötülemeden ve inkâr etmeden önce onu öğrenmesini ve değerli gördüklerini --bu romanda kütüphane-- korumasını ve onlara sahip çıkmasını istemektedir. Böylece Sovyet döneminin başlangıcında yok kabul edilen veya iyi hiçbir iyi faaliyetin yapılmadığı bir geçmişin yeniden düşünülmesi ve değerlendirilmesi gerektiği fikrini ortaya koymaktadır.

Yakuboğlu'nun konu olarak niçin tarihin derinliklerindeki bu dönemi ele aldığı sorusu akla gelmektedir. Bunu da şöyle açıklamak mümkündür: Kitapta din adamlarının şahsi nüfuzları oldukça fazla gösterilmiştir. Özellikle Uluğbey'in son yıllarında bu gücü oldukça ileri götürmüşlerdir. Yazara göre bu din adamları aslında gerçek müminler değildir. Maddî zenginliği manevî zenginliğe tercih etmektedirler. Uluğbey'in himayesi altındaki sanatçı ve ilim adamlarına olan kıskançlıkları yüzünden onun oğlu Abdullatif'in tarafını tutmuşlar ve onu babasına karşı isyana teşvik etmişlerdir. Hatta bunu yaparken babasının "dinsiz" olduğunu dahi ileri sürmüşler, bu isyanın da din adına düzenlenmesi gerektiği fikrini savunmuşlardır. Bu din adamları kütüphaneye ve içindeki değerli kitaplara düşmandır. Nitekim Uluğbey'in öldürülmesinden sonra Ali Kuşçu ve öğrencilerinin kurtaramadıkları kitapları da onlar yakmışlardır. Yazarın din adamlarını romanda bu şekilde anlatması kitabın dine ve din adamlarına düşman olan Sovyet kritikleri

tarafından eleştirilmeden yayımlanmasını sağlamıştır. Aslında yazar din adamlarının dini nasıl uyguladıklarına karşı değildir, fakat onların kitapları yakmaları tavrına karşıdır. Kitaplar aslında Orta Asya kültürünün ve bilim sahasında yapılan keşiflerin yekünüdür. Din adamları işte bunu yok etmişlerdir. Bu da Sovyet kritiklerinin işine gelmektedir.

Romanda gerek din adamları ve gerekse Uluğbey'e karşı olan karakterlerin hepsi Orta Asyalı'dır ve hepsi de yaptıklarını din kisvesi altında gizleyen kimselerdir. Uluğbey ve yanında yer alanlar ise devirlerine göre hem dindar hem de ilme ve gelişmeye açık insanlardır. Yazarın bu dönemi romanına konu olarak alması ise bu açıdan bakıldığında önemlidir. Yazara göre, dini kendi çıkarları doğrultusunda kullananların "Din elden gidiyor!" sloganıyla iş başına gelmelerinden ve iktidarı ele geçirmelerinden sonra Orta Asya'da ilmî çalışmalar durmuştur. Yazar dönemin aydınlarının -Uluğbey, Ali Kuşçu ve öğrencileri- çok değerli kültür hazinesini muhafaza etmek için gösterdikleri gayreti bugünün Özbekistan ve hatta Orta Asya halklarına mesaj teşkil etsin diye anlatmıştır.²

Cumhuriyet devri Türk edebiyatındaki roman ve hikayelerde de ilim ve irfan düşmanlığı yapan din adamlarının örneklerini görmek mümkündür. Reşat Nuri'nin *Yeşil Gece*, Halide Edip Adivar'ın *Vurun Kahpeye* ve Yakup Kadri'nin *Nur Baba* romanları bunlara örnek olarak zikredilebilir.

Din adamlarının ilk sözlü saldırısı medrese talebelerinden birinin cenazesi sırasında cereyan eder. Uluğbey medresesinde eğitim gören talebelere yirmi yaşlarında genç bir molla vefat etmiştir. Defin merasimi için mezarlığa gitmişlerdir. Tabutu mezarlığa getirdikleri sırada şeyh Nizameddin Hamuş bir grup derviş ve müridiyle birlikte kapı tarafından gelerek işlemeli bastonunu havaya kaldırır ve: " - Allahı unutan dinsiz yüzüzlerin cesedi bu mukaddes toprağı pis eder!. Pis!" diyerek bağırır. (s. 22-23)

Romanda Uluğbey'i rahatsız eden sadece kütüphanesinin akıbeti değil, medresesi, rasathanesi ve Semerkand'ın bizzat kendisidir. Mirza Uluğbey köylülerinin zavallı hâlini görüp oğlu ile savaşmaktan vazgeçer. Mesud çocukluk günlerinin geçtiği bu şehri âbâd etmek için ömrünü vermiştir. Şimdi onu kaybetmek durumuyla karşı karşıyadır. Şöhreti dünyanın dört bir yanına yayılmış olan rasathane ve medar-ı ifiharı medresesinin akıbeti onu üzer. "Esas üzüntüsü ise yaklaşık kırk yıl boyunca biriktirdiği nâdir hazinesinin geleceği, orada eğitim gören öğrencileri, kırk yıldır savaş görmeyen halkının, bütün Maverânnelir'in geleceğidir." (s. 79)

Uluğbey, mecburen girdiği ve şehrin dışına taşıdığı savaşı kaybedip şehre geri döndüğünde Başkent'in kapıları kendisine kapatılmıştır. Bu durum onu kahreder. En güvendiği emiri bile döneklilik etmiştir. Diğer emirinin nereye kaçtığı

² Timur Kocaoglu, *Nationality Identity in Soviet Central Asian Literature: Kazakh and Uzbek Prose Fiction of the Post-Stalin Period*, Columbia Üniversitesi, 1983. Basılmamış doktora tezi, s. 69-74.

belli değildir. Güvendiğim dağ dediği vali de şehrin kapılarını kapatmıştır. Ulugbey bu duruma isyân ederken bir başka gerçeği ortaya koyar: "Eyvah! Nasıl bir kahpelik bu, nasıl bir iki yüzlülük, nasıl bir sefillik?. Bu lânet saltanatıma kime güveneceksin. kime inanacaksın Hallâk-u âlem?" (s. 86) İktidarın dostu yoktur. Şehir şehzadenin eline geçmiştir. Abdullatif babasını hacca göndermek bahanesiyle ülke dışına gönderir. Babası daha ülkeyi terketmeden yolda boynunu vurdurarak öldürtür.

Şehrin şehzadenin eline geçmesinden sonra Ali Kuşçu da Kalender Karnaki'nin yardımıyla altınları ve kitaplardan bazılarını kurtarmayı başarır. Ali Kuşçu kitapların hepsini götürmediği için içlerinden seçme yapmak zorunda kalır. Medreseyi terkedip zahidlik yoluna giren Kalender Karnaki bir müddet de şeyh Nizameddin Hâmûş'un emrine girerek rasathanede ayakçılık yapar. Ondan Emir Timur'un Ulugbey'e bıraktığı altınları bulması istenmiştir. Fakat Ulugbey ile son defa karşılaştığında ona derdini açan Karnaki aslında durumdan pek de memnun değildir. Tekke ile ilim yuvası rasathane arasında mukayese yapar:

"- Derdim şu ki, ilim dergahını zahitler tekkesiyle değiştirmekle büyük bir hata yapmışım üstad. Zira fakirin, temizdir diyerek gittiği o alimler öbür dünyayı değil bu kıymetsiz dünyanın zevklerine dalmışlar üstad. İnsaf ve hakikat onlarda değil, faziletli kişilerdeymiş. Bu yüzden iyilik etmek niyetiyle ilim ehline dönüp geldim, üstad!" (s. 140)

Bu samimi itiraf üzerine Ulugbey, ilim ve hakikat hakkında bir hadiseyi anlatır: "Şeyhler Ebu Bekir Tahir Abhaviye sormuşlar: Hakikat nedir? demiş ki: İlimdir. demişler, ilim nedir? demiş ki: Hakikattir! Kalbimdeki bütün şüpheleri yokettin. Sağolasın Kalender." (s. 140)

Ulugbey'in öldürülmesi ile kitabın birinci bölümü sona erer. İkinci bölüm, kitabın sonuna kadar gücünü hissettiren şeyh Nizameddin Hamuş'un Kalender'i sorguya çekmesiyle başlar. "Altınlar yerinde, dinsizlerin yazdığı kitaplar yerinde... Dinsiz şahın imansız talebesi yerinde. Her şey yerinde..."dir. Kalender rasathanenin kapısında bir hafta müddetle nöbet tutmuş ve etrafı gözlemiştir.

İkinci bölümü ile birlikte Şehzade Abdullatif'in macerası da başlar. Tahta oturmuştur, fakat içinde huzur yoktur. Özellikle babasının kellesinin vurulduğu haberini aldıktan sonra kendi iç mücadelesi başlar. Bu olaya karışan koinutanlarından kendisini de öldüreceklerini düşünerek şüphelenmeye başlar. Bu şüpheler şehzadeyi günden güne eritip bitirir. Emir Candar hariç hepsini öldürtür. Yaptıklarını haklı çıkarmak için kendi kendine sebepler bulmaya çalışır:

"... Babası olacak dinsiz şah katledilmişse şehzadenin günahı ne? Onu öldüren kendi askeri Said Abbas değil mi? Kim dedi ona İslam dinine karşı çık, bütün ulemayı perne perişan et, iyi insanları, ümmet-i Mustafayı tahkir eyle diye? Perverdigar-ı alemin gazabından korkunayıp, arş-ı alada hesaplanmış planlanmış kainat sırlarını öğrenmeye çalışırken, hakettiği cezayı buldu. Zaten şehzade ondan, pederi olacak o şevkatsiz kibirli sultandan ne iyilik, ne şevkat gördü ki, onun için üzülüyordun? Bir kere olsun baba gibi bağrına basmadı! Bir kere olsun "oğlum!" deyip saçlarını okmaşamadı. Varsa yoksa biricik oğlu Abdulaziz! Abdulaziz aşağı,

Abdulaziz yukarı! Ya Abdullatif'i ne yaptı? Onu da merhametsiz, şevkatsiz taş kalpli Gevherşad Begüm'ün yanına atıverdi. Dudaklarında tebessüm görülmeyen, mağara gibi soğuk suratlı bu kadın ise ona üvey torunuymuş gibi davrandı." (s. 167)

Burada görülen kıskançlık romanın bir kaç yerinde daha kendini göstermektedir. Abdullatif'in kardeşini kıskanması ve bu kıskançlığı çok iyi kullanan şeyh ve müridleriinin onu kullanması Uluğbey'in ve dolayısıyla da Orta Aşya'nın kötü kaderini tayin etmiştir. Şeyh Nizameddin bir sohbet sırasında şehzadeye:

"Bu büyük şehirde ... bütün fitne fesat, bütün günah sayılan işler, tac-u taht ve saltanatın dirliğine karşı işlenen cümle kötü hareketler hep ilim adamlarının, dinsizlik yoluna sapan fuzuli kişilerin başı altından çıkar şehzade! Mürted şah mahvedilerek büyük sevap işlendi fakat onun şakirdleri, kafir şahın yaptırdığı medrese-ü mekruh kütüphanesi, dinsizlerin karargahı haline gleen rasathanesi mü'minlerin gözlerine çöp gibi batıyor, etrafa korku salıyor! ...

- Sen sıradan biri değil, yeryüzünde Allah'ın gölgesinin şehzade. İslam dini yolunda, Peygamberimiz Muhammed aleyhisselam yolunda verdiğin hizmetlerle Allah Taala'nın inayetine nail oldun.. Şimdi bu dinsiz allameleri, mürtedliğe soyunmuş aşağılıkları mahvetmek, onların yazdıkları bütün mekruh kitapları ateşte yakmak senin için vaciptir şehzade!" (s. 178, 179)

Şeyhin bu ve buna benzer telkinleri neticesinde Ali Kuşçu zindana atılır, kitaplar Bibihanım Camii'nin bahçesine yığılır ve şeyh Nizameddin Hamuş'un idaresi altında toplanan bütün Semerkand uleması ile şehir valisi Mirahşah idaresi altındaki ayanlar ve diğer şehir eşrafi ile on bin kişinin toplandığı büyük bir merasim düzenlenir. Merasimde Mirza Abdullatif cami peştaıkları yanındaki yüksek mihraba çıkıp hutbe okur. Kur'an ayetleri ve hadis-i şeriflerden örnekler vererek yaptığı konuşmada, İslam dininin düşmanlarına lanetler dileyip, artık Maverünnehir'de müslümanların devri ve mutluluk günlerinin başladığını belirtir. Kalabalık coşkuyla "amin ya rabbel alemin!" dualarıyla ortalığı çınlatır. (Ayrıca kitap yakma merasimi için bkz. s. 280-281 ve s. 285-286)

Romanda dikkati çeken önemli bir husus da kızların eğitimidir. Devrine göre oldukça ileri bir görüşlü olan Mirza Uluğbey kızların eğitimine önem vermiştir. Önce Uluğbey'in yanında yer alan, iktidarı kaybedeceği zaman da kendisine cephe alanlardan birisi olan Mevlana Muhiddin ona ihanet ettikten sonra kızı Hürşide Banu'ya şunları söyler:

"- Bizde tahsil gören kız arkadaşların ha!.. Mirza Uluğbey şeriat-ı Mustafa'yı uygulamayan bir şah idi. Çünkü kadınlar da okusun deyip, onları doğru yoldan çıkararak günah işledi!

Hürşide Banu, Mirza Uluğbey'in yazmış olduğu risaleyi hatırladı. Maverünnehir tarihiyle ilgili bu risaleyi bir gecede okuyup, zevkle beyaz ipek kağıda tenüze çekişini hatırlayınca birden hıçkırıklarını tutamadı." (s. 270)

Bu kadar ileri görüşlü bir ilim ve siyaset adamının ölümün üzerinden altı aya yakın bir süre geçtiğinde artık şehzadenin de sonu yaklaşmıştır. Şehzade bir rüya görür. Rüyasında Güya Göksaray'da haremın yan tarafındaki avlu gibi geniş salonda büyük bir davet sırasında kendi emiri tarafından öldürüldüğünü görür.

Hıçkırıklar içinde uyanır. Bu korkudan kurtulmak için "yeşil ciltli, altın suyuyla bezeklenmiş" Nizami-i Gencevi'yi eline alır. Gençlik yıllarında, medresede eğitim görürken okuduğu Nizami'nin güzel şiirlerini tekrar okumak ister. Kitabın sayfalarını karıştırırken okuduğu bir mısra korkusunu daha da artırır. "Baba katili, tacu tahtı altı aydan fazla sürmez.." Şaban ayında tahta oturmuştur Şehzade ve şimdi de Rebiül evvel'dir. Altı aylık süre dolmuştur. Bir gece şehrin dışında Bağ-ı meydan'da kalan şehzade sabah şehre dönerken kendisinin yanında babasına isyanı sırasında yer alan emirlerin saldırısına uğrar:

"Mevlana Kaşînin anlattığına göre Mirza Abdullatîfi öldüren komplocular onun başını kesip Uluğbey Medresesi'nin kapısına asmışlar, zindanda yatan şehzade Mirza Abdullah'ı tahta geçirmişler, şehirde asayiş sağlanmış, birçokları evlerine kapansa bile, şehzadenin kesik başını görmeve gelenler de hayli fazlaymış.. Hülâsa bu katliamdan korkup evlerine çekilenler kadar, olaylardan memnun olanlar da varmış.." (s. 340, 341)

Romanın sonunda Ali Kuşçu yurdundan ayrılır. Onu buna mecbur eden sebep devletin durumunun hâlâ düzelmemiş olmasıdır. Yirmi yıl karanlıkta düşe kalka üstadının vasiyetini yerine getirmek için çırpınıp durmuştur. Bid'at ve hurafe meddahlarından gizli gizli üstadın kitaplarına şerhler yazmış, matematik ve astronomi dalında risaleler kaleme almıştır. Kısacası üstadının yaktığı meşalenin yağını sürekli takviye etmiştir. (s. 359-360)

Uluğbey'in Hazinesi'ni Türkiye Türkçesi'ne kazandıran D. Ahsen Batur yazdığı sonsözde romada anlatılan olayların ve özellikle Uluğbey ile Ali Kuşçu'nun başından geçen hadiselerin gerçek olduğunu söyler. Yazar Adil Yakuboğlu ile Taşkent'te yaptığı görüşmede de kendisinin romanda geçen şahısların "Emir Candar, Kaşkır gibi silik şahsiyetler" dışındakilerin gerçek kişiler olduğunu belirtmiştir. Yazar romandaki tek aşk hikayesinin kahramanı olan Kalender Karnaki ile sevgilisi Hurşide Banu'nun ve babası Mevlana Muhiddin'in ise rivayetlerden alındığını söylemiştir. (s. 364)

Yazar, mağarada kalan kitaplar hakkında fazla bir bilgi vermez. Sadece Ali Kuşçu'nun memleketini terketmeden evvel iki öğrencisine emanet ettiğini söyler. Dolayısıyla nesilden nesile Uluğbey'in hazinesi bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Ali Kuşçu'nun kitapları emanet ettiği iki öğrencisi, Miram Çelebi ve Mansur Kaşî'e söylediği son sözleri yazarın millî kimlik konusundaki görüşlerini yansıtır. Bu sözler âdeta Ali Kuşçu'nun vasiyeti gibidir

"Ali Kuşçu derin bir içi geçirip karşısında bekleyen öğrencilerine baktı ve sanki kendi kendine konuşuyormuş gibi:

-Henüz hatıramda, dedi. - O meş'um akşamdan biraz önce üstadla burada buluşup, burada vedalaştığımız. Rahmetli üstad o nadir hazineyi saklama görevini fakire vermişti. Şimdi ben de bu vazifeyi ikinize, ikinizi de Allah'a havale ediyorum. Yaşadığımız sürecek aklınızda bulunsun: Maverâünehir bilgilerinin eserlerini ihtiva eden bu paha biçilmez hazine sonraki nesillere hizmet verecektir. Zira Maverâünehir semalarını kaplayan bu kara bulutlar ergeç bir gün dağılacaktır. İnşallah o gün ben de dönmüş olacağım. Ama dönemez de diyar-ı gurbetlerde ölürl kalırsam, bu hazineyi göz bebeğiniz gibi saklayın ve gelecek öğrencilerinize aktarın.

Onlar da kendi öğrencilerine aktarsın ve böylece güneşli günlerde yetişen ilim adamlarının eline ulaşsın. Sizlerden başka bir dileğim yok. Sizin gibi öğrencilerimden binlerce kez razıyım. Eğer herhangi bir şekilde sizleri incitmişsem kusurumu affedin." (s. 361-362)

Tarihin her döneminde ilmi aydınlığını farkedemeyen insanlar yaşadığı gibi bu aydınlığı farkedemeyen ya da farketmek istemeyen insanlar da var olagelmıştır. İşte *Uluğbey'in Hazinesi* romanı da her devirde meydana gelebilecek bu çatışmayı çok canlı ve başarılı bir şekilde işlemiş, ilim adamlarının ölümlerinin dahi yeni bir başlangıç olduğu mesajını genç nesillere aktarmıştır. Milli kimliğin sembolü durumunda olan ve bugüne kadar kısmen korunabilen Uluğbey'in hazinesini korumak genç nesillerin en birinci vazifesidir.

